

Prof. dr hab. Janusz KALIŃSKI

Kolegium Ekonomiczno-Społeczne, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

e-mail: jkalins@sgh.waw.pl

ORCID: 0000-0001-9046-3882

DOI: 10.15290/oes.2019.01.95.03

„TRANSFORMACJA” DO GOSPODARKI CENTRALNIE PLANOWANEJ W POLSCE (1944-1950)¹

Streszczenie

Cel – Artykuł nawiązuje do głębokich zmian w polskiej gospodarce bezpośrednio po II wojnie światowej, kiedy narzucone przez Stalina władze komunistyczne tworzyły etapowo system gospodarki centralnie planowanej.

Opis – W obszarze zainteresowań jest proces swoistej „transformacji” do ustroju ekonomicznego, którego kłeska w latach osiemdziesiątych dwudziestego wieku otworzyła drogę do transformacji rynkowej. Podstawą analizy jest metoda deskryptywna, charakterystyczna dla badań historyczno-gospodarczych. Umożliwiła ona sformułowanie wniosków o zależności zmian systemu ekonomicznego od uwarunkowań politycznych. Wartością artykułu jest ponowne zwrócenie uwagi na konieczność kontekstowego, wieloczynnikowego podejścia do analiz ekonomicznych.

Słowa kluczowe: Polska 1944-1950, gospodarka, zmiany systemowe

“TRANSITION” TO THE CENTRALLY PLANNED ECONOMIES IN POLAND (1944-1950)

Summary

Purpose – The article refers to the deep changes in the Polish economy immediately after the Second World War, when the communist authorities imposed by Stalin gradually created a centrally planned economy system.

Description – It describes the process of a specific “transition” to the system, whose failure in the 1980s opened the way to market transformation. The basis of the analysis is the descriptive method, characteristic for historical research. It made it possible to formulate conclusions on the dependence of economic system changes from political conditions. The value of the article is drawing attention to the need for a contextual, many-sided approach to economic analyse.

Key words: Poland 1944-1950, economy, economic system

JEL classification: P200

¹ Artykuł wpłynął 10 września 2018 r., zaakceptowano 29 października 2018 r.
Article received 10 September 2018, accepted 29 October 2018.

1. Wstęp

Transformacja systemowa po 1989 r. była odwróceniem procesu „transformacji”, który przeprowadziły władze komunistyczne czterdzieści lat wcześniej. Jego geneza związana była z narzuceniem Polsce ustroju politycznego promowanego przez Związek Radziecki, którego armia wyparła okupanta niemieckiego i umożliwiła zainstalowanie podległych Moskwie rządów. Ich trzon stanowili działacze powołanej w 1942 r. Polskiej Partii Robotniczej (PPR), przekształconej w 1948 r. w Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą (PZPR). W konsekwencji, między rokiem 1944 a 1950, zgodnie z ówczesnym prawodawstwem, a także metodami pozaprawnymi, doprowadzono do zasadniczej redukcji sektora prywatnego i powołania własności eufemistycznie nazwanej „uspołecznioną”, którą tworzyły podmioty państwowe i zależnej od władz spółdzielczości. Równoległe, zbudowano system centralnego planowania i kierowania gospodarką, eliminujący przedsiębiorczość i nadający olbrzymią władzę partyjno-państwowej biurokracji.

2. Układ trójsektorowy jako przejściowy ustrój ekonomiczny (1944-1946)

Powołana latem 1944 r. namiastka rządu polskiego w postaci Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN) była rezultatem aktywności komunistów działających w okupowanym kraju i przebywających w ZSRR. Znajdowała ona poparcie J. Stalina dążącego do rozszerzenia wpływów w Europie przez instalowanie podległych reżimów. Oficjalny program narzuconych władz zaprezentowany został w manifestie PKWN z 22 lipca 1944 r. W nawiązaniu do programu Polskiej Partii Robotniczej, głosił on przywrócenie, zabranej przez Niemców, własności chłopskiej, rzemieślniczej, drobnej i średniej burżuazji oraz instytucji publicznych i Kościoła. Zapowiedział konfiskatę własności niemieckiej oraz przejęcie przez Tymczasowy Zarząd Państwowy (TZP) majątku narodowego, który znalazł się w czasie wojny w rękach państwa lub obywateli niemieckich. Manifest nie przesądzał przyszłej formy własnościowej wielkich przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych, transportowych, lasów i banków. Natomiast jego autorzy odmiennie potraktowali własność obszarniczą, zapowiadając natychmiastowe przystąpienie do realizacji szerokiej reformy rolnej. Powołano w tym celu Państwowy Fundusz Ziemi (PFZ), obejmujący grunty niemieckie, zdrajców narodu oraz gospodarstwa obszarnicze o powierzchni ponad 50 ha, a na terenach zachodnich Polski międzywojennej w zasadzie o powierzchni ponad 100 ha [Kersten, 1965, s. 36; *Manifest ...*, 1944].

Grunty PFZ postanowiono rozdzielić między drobnych chłopów, dzierżawców i robotników rolnych, celem utworzenia nowych gospodarstw lub upelnorolnienia istniejących, zgodnie z normą 5 ha użytków rolnych średniej jakości dla średnio-licznej rodziny. Szczegółowe zasady reformy agrarnej uregulowane zostały dekretem z 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej oraz dekretem z 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i b. Wolnego Miasta Gdańska. Z reformą rolną powiązano, zadekretowane w grudniu 1944 r.,

upaństwowienie lasów o obszarze przekraczającym 25 ha [Dekret z 6 września 1944 r.; Dekret z 12 grudnia 1944 r.; Dekret z 6 września 1946 r.].

W wyniku realizacji powyższych dekretów rozparcelowano 6,1 mln ha gruntów między 1,1 mln rodzin. Wśród nadzielonych dominowali chłopi-posiadacze gospodarstw (57,4% nadziałów), a dalej służba folwarczna (25,0%) i chłopi bezrolni (14,3%). Niewielką część nadziałów (2,7%) przekazano ogrodnikom, rzemieślnikom oraz pod działki pracownicze. Znaczna część chłopstwa odczuła pozytywną zmianę sytuacji ekonomicznej, co często wiązało się z ich poparciem dla nowej władzy. Reforma rolna, jako akt polityczny, była także źródłem wielu krzywd i niesprawiedliwości. Odczuli to przede wszystkim ziemianie, którym odebrano grunty, pozbawiono domostw, a często i własności ruchomej oraz zmuszono do opuszczenia miejsc zamieszkania. Niekiedy odbywało się to z naruszeniem przepisów prawa i godności osobistej. Ziemianie, pod fałszywymi zarzutami, byli szykanowani i więzieni. Wielkie straty poniosła kultura narodowa w konsekwencji zniszczenia odebranych ziemianstwu nieruchomości i ich wyposażenia [Kaliński, 2012, s. 12-13; Ślabek, 1978, s. 536; *Rolniczy ...*, 1966, s. 115].

Parcelacja spełniła zadanie polityczne w zakresie likwidacji największych gospodarstw, przy czym przyszło jej w sukurs pozostanie poza granicami kraju latyfundiów kresowych. Z podobnych powodów zmniejszył się także odsetek, niepodlegających parcelacji, gospodarstw w granicach 20-50 ha. Zdecydowanie gorsze były efekty w zakresie usamodzielnienia gospodarstw najmniejszych, gdyż ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw do 50 ha, w stosunku do 1938 r., zmniejszył się tylko o 10% [Mieszczankowski, 1960, s. 329; *Rocznik statystyczny*, 1950, s. 329].

Pozostawienie przeszło 61% udziału gospodarstw karłowatych i małorolnych w ogólnej liczbie gospodarstw chłopskich, pozornie oznaczał zgodę władz na niską towarowość polskiego rolnictwa i ekstensywny jego rozwój w oparciu o rezerwy siły roboczej na wsi. W istocie, władze komunistyczne radykalną zmianę sytuacji w rolnictwie wiązały z ukrywanymi przed społeczeństwem, ze względów taktycznych, przyszłymi działaniami na rzecz kolektywizacji rolnictwa, dla której wzór stanowiły radzieckie kolchozy. W końcu 1945 r. czołowy działacz komunistycznej PPR E. Ochab mówił na ten temat: „(...) stoimy na gruncie indywidualnej gospodarki chłopskiej i jesteśmy przeciwni kolektywizacji (...) rozwój wsi i całej gospodarki polskiej nie może być i nie będzie kopią rozwoju rosyjskiego” [Ochab, 1946, s. 31]. Wkrótce okazało się, że był to element „barw ochronnych”, jakie stosowali komuniści w okresie umacniania władzy.

O ich prawdziwych intencjach świadczyły zaczątki sektora państwowego w rolnictwie, dla którego pozostawiono rezerwę około 3 mln ha ziemi. Tworzyły je Państwowe Nieruchomości Ziemskie, Państwowe Zakłady Chowu Koni i Państwowe Zakłady Hodowli Roślin, przekształcone w 1949 r. w Państwowe Gospodarstwa Rolne (PGR). Przed PGR-ami postawiono zadanie stworzenia bazy zaopatrującej w żywność rosnącą ludność miast. Akcentowano także ich rolę jako wzorca nowoczesnej gospodarki rolnej, sprzyjającego przeobrażeniom ustrojowym na wsi. W 1950 r. 5,7 tys. gospodarstw państwowych obejmowało 2,2 mln ha ziemi, a ich

udział w całej powierzchni gruntów objętych uprawami zbliżył się do 11% [Krasicki, 1953, s. 11; *Statystyka rolnictwa ...*, 1961, s. 175 i nast.].

Równoległe z realizacją reformy rolnej i tworzeniem PGR-ów nastąpiły radykalne przemiany własnościowe w przemyśle. Początkowo, zgodnie z manifestem PKWN, nie były one ujęte w odpowiednie normy prawne, a decydowała polityka faktów dokonanych. Zakłady przemysłowe, po ucieczce Niemców, obejmowały radzieckie i polskie władze wojskowe, a następnie utworzone przez Ministerstwo Przemysłu tzw. grupy operacyjne. W konsekwencji, już na wiosnę 1945 r., wielkie i częściowo średnie zakłady wytwórcze znalazły się w rękach państwa. Ich sytuację prawną regulowały: dekret z 2 marca 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych oraz ustawa z 6 maja 1945 r., która znowelizowała postanowienia dekretu [Dekret, 1945; Ustawa, 1945].

Wspomniane akty prawne przekazały na własność państwa majątek porzucony, ale jednocześnie stworzyły możliwość przejmowania od TZP małych i średnich zakładów, przez zgłaszających się właścicieli. Pojawiającym się faktom reprivatyzacji szybko przeciwstawiły się władze, a rezultatem ich zabiegów politycznych było uchwalenie przez Krajową Radę Narodową ustawy z 3 stycznia 1946 r. o przejściu na własność państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej. Na jej podstawie, bez odszkodowania, upaństwowiono przedsiębiorstwa przemysłowe, górnicze, komunikacyjne, ubezpieczeniowe oraz handlowe i banki należące do Niemców, spółek przez nich kontrolowanych i zdrajców narodu polskiego. Za zapowiadaniem odszkodowaniem przejęto zakłady w 17 najważniejszych gałęziach przemysłu oraz inne, zatrudniające więcej niż 50 pracowników na jedną zmianę. Upaństwowieniu podlegały także przedsiębiorstwa transportowe i telekomunikacyjne [Ustawa, 1946].

Na podstawie ustawy styczniowej do końca 1948 r. upaństwowiono 5870 przedsiębiorstw [Gołębiowski, 1986, s. 88]. Postępowanie nacjonalizacyjne, w większości przypadków miało charakter formalny, gdyż objęte nim podmioty gospodarcze praktycznie znajdowały się już w rękach państwa. O ograniczoności zmian dowodził dość stabilny udział zatrudnienia w zakładach państwowych, przed i po wydaniu ustawy nacjonalizacyjnej. W 1946 r. stanowiło ono 85,9%, a w 1948 r. – 86,9% ogółu zatrudnionych w przemyśle. Dla zarządzania sektorem państwowym w przemyśle stworzono 14 centralnych zarządów i ponad 100 podległych im zjednoczeń. Wyznaczono dyrektorów przedsiębiorstw, a jednocześnie władze akceptowały spontanicznie powstające rady zakładowe, jako reprezentacje załóg, lecz szybko przypisano im rolę przedstawiciela związków zawodowych w zakładzie pracy [Kloc, 1992, s. 16 i nast.]. W sensie społecznym, ustawowe wywłaszczenie doprowadziło do likwidacji, przetrzebionej przez okupantów hitlerowskiego i radzieckiego, polskiej klasy kapitalistycznej [Jędruszczak, 1972, s. 74; Markiewicz, 1974, s. 6; *Rocznik Statystyczny Przemysłu*, 1967, s. 286].

Ustawa nacjonalizacyjna umożliwiła przekazywanie przedsiębiorstw administrowanych przez państwo samorządowi terytorialnemu i spółdzielczości. Dotyczyło to przemysłu rolno-spożywczego, pracującego dla potrzeb lokalnych. Przekazane zakłady wzmocniły liczący się sektor spółdzielczy, a także skromny sektor komunalny

w przemyśle. W 1948 r. spółdzielczość zatrudniała 5,1%, a zakłady komunalne 1,7% wszystkich pracowników przemysłu [*Rocznik statystyczny ...*, 1950, s. 34].

Ustawa o przejściu na własność państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej pozostawiła poza swoim zasięgiem rzemiosło, które odrodziło się po wojnie w tradycyjnych strukturach własnościowych, z rozbudowanym samorządem w postaci izb rzemieślniczych [Gorywoda, 1970, s. 27 i nast.]. Natomiast przyjęta także 3 stycznia 1946 r., ustawa o zakładaniu nowych przedsiębiorstw i popieraniu inicjatywy prywatnej w przemyśle i handlu, deklarowała trwałość prywatnej drobnej wytwórczości przemysłowej i kupiectwa [Ustawa, 1946].

W dziedzinie transportu nie zostały podjęte większe zmiany ustrojowe, gdyż zgodnie z praktyką okresu międzywojennego, decydującą rolę odgrywała własność państwowa. Utrzymała ona pozycję monopolistyczną w kolejnictwie, poza nielicznymi kolejami samorządowymi, w transporcie wodnym i lotniczym. Tylko w komunikacji drogowej, obok przedsiębiorstw państwowych, występowały spółdzielnie i firmy prywatne [Kaliński, Liberadzki, 1986, s. 70 i nast.].

Handel wewnętrzny pozostał domeną kupiectwa i kontynuującej przedwojenne tradycje spółdzielczości. Wprawdzie pojawiły się pierwsze państwowe placówki handlowe, organizujące zaopatrzenie i zbyt znacjonalizowanego przemysłu, to jednak w końcu 1946 r. w strukturze sieci handlowej, zarówno hurtowej jak i detalicznej przeważało kupiectwo, z udziałem sięgającym kolejno 80% i 89%. Spółdzielczość miała 10% udziału w sieci detalicznej i 8% w hurtowej, zaś państwo 1% w detalicznej i 12% w hurtowej [Kaliński, 1968, s. 67].

W zakresie wymiany z zagranicą państwo faktycznie od 1945 r. zapewniło sobie monopol. Wykorzystano w tym celu rozporządzenie Rady Ministrów z 1 września 1939 r. o zakazie przywozu i wywozu towarów. Rozporządzenie, stanowiące element prawodawstwa wojennego, uzależniło wykonywanie handlu zagranicznego od zgody odpowiedniego ministerstwa. Formalne wprowadzenie monopolu handlu zagranicznego nastąpiło dopiero na podstawie konstytucji z 1952 r. [Gelberg, Majewski, 1954, s. 269].

Istotnym krokiem na drodze do wzmocnienia pozycji państwa w gospodarce było powołanie 15 stycznia 1945 r. Narodowego Banku Polskiego. NBP uzyskał status banku państwowego, posiadającego monopol emisji pieniądza, ale także spełniającego funkcje należne bankom komercyjnym. Jednocześnie stopniowo ograniczano liczebność banków prywatnych, popierano tworzenie bankowości spółdzielczej i wzmacniano rolę banków państwowych, powstałych w okresie międzywojennym [Landau, 1986, s. 97 i nast.].

Przekształcenia ustrojowe, realizowane w latach 1944-1946, zasadniczo zmieniły strukturę własności w przemyśle i handlu zagranicznym. Skorygowały, w stosunku do okresu międzywojennego, stosunki własnościowe w rolnictwie, bankowości, handlu wewnętrznym i transporcie, nie naruszyły stanu posiadania prywatnego w rzemiosle. W dziedzinie przemysłu, bankowości, handlu zagranicznego i transportu, skala bezpośredniego udziału państwa umożliwiała pełną kontrolę procesów gospodarczych. Mniejsze było bezpośrednio oddziaływanie władz na drobny przemysł i handel wewnętrzny, a minimalne na rolnictwo i rzemiosło.

W konsekwencji gospodarkę polską cechował mieszany system własności, polegający na występowaniu obok siebie własności państwowej, samorządowej (komunalnej), spółdzielczej i prywatnej. Udział poszczególnych form własności w tworzeniu dochodu narodowego w 1947 r. przedstawiał się następująco: gospodarka państwowa – 49,6%, samorządowa – 2,2%, spółdzielcza – 4,3% i gospodarka prywatna – 43,9%. Jednak zdecydowanie i coraz szybciej rosła ranga własności państwowej [*Rocznik Statystyczny ...*, 1950, s. 27].

Silny komponent własności państwowej umożliwił wdrażanie planowania gospodarczego, jako ważnego elementu kształtowanego systemu ekonomicznego. Jego początki związane były z powstaniem w listopadzie 1945 r. Centralnego Urzędu Planowania (CUP), kierowanego przez Cz. Bobrowskiego, działacza współpracującej z PPR, Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS). W kilka miesięcy później CUP przygotował Plan Odbudowy Gospodarczej, obejmujący lata 1947-1949. Konstrukcja planu trzyletniego rozgraniczyła stosunek do planu poszczególnych form własności. Określony został normatywny charakter planu dla gospodarki państwowej i zapowiedziano sporządzenie autonomicznego planu przez spółdzielczość. Natomiast sektor prywatny miał rozwijać działalność w ramach przepisów wykonawczych do ustawy o planie trzyletnim. Ustalenia te znalazły wyraz w wydanym 1 października 1947 r. dekreście o planowej gospodarce narodowej. Planowaniem objęto także zagadnienia przestrzenne przez powołanie w 1945 r. Głównego Urzędu Planowania Przestrzennego [Kaliński, 1977, s. 29 i nast.].

System własnościowy ukształtowany do 1947 r. oficjalnie nazwano układem trójsektorowym lub mniej precyzyjnie – modelem trójsektorowym. Według ówczesnych poglądów układ trójsektorowy odróżniał gospodarkę polską od radzieckiej, która była w pełni zetatyzowana (upaństwowiona) i poddana reżimowi centralnego planowania i zarządzania. Tymczasem w Polsce, duży udział sektora prywatnego wymógł stosowanie odmiennych metod planowania i zarządzania, bliższych rozwiązaniom przyjętym w powojennej gospodarce Europy Zachodniej, z silnie zaszczepionym etatyzmem i planizmem. W publicystyce i wypowiedziach polityków lewicy trójsektorowość uznawano za wyraz poszukiwań formuły ustrojowej, łączącej elementy kapitalizmu i socjalizmu [Szyr, 1946, s. 455; Bobrowski, 1945, s. 9]. Hasło tzw. polskiej drogi do socjalizmu odpowiadało ówczesnym koncepcjom PPR prowadzącej walkę o władzę na różnych frontach. Popieranie systemu trójsektorowego oraz oficjalna niechęć do pospiesznej kolektywizacji rolnictwa, stanowiły elementy taktyki partii na polu gospodarczym i maskowały doktrynę odwzorowania w Polsce ustroju funkcjonującego w ZSRR. Dla PPS idea trójsektorowości, z silną rolą autonomicznej spółdzielczości, była podstawą jej strategicznej wizji ustroju ekonomicznego, nawiązującej do socjaldemokratycznej „trzeciej drogi” [Jędrzychowski, 1947, s. 68; Szyr, 1946, s. 455; Syzdek, 1977, s. 81; *Dokumenty ...*, 1965, s. 212-213]. Jednak w istocie układ trójsektorowy był próbą stworzenia hybrydy ustrojowej, nie mającej odpowiednika w funkcjonujących systemach ekonomicznych, a także uzasadnienia teoretycznego [Gruchała, 1946, s. 455; Balcerowicz, 1989, s. 263 i nast.].

3. Wdrażanie radzieckich wzorców struktury własnościowej gospodarki, centralnego planowania i kierowania (1947-1950)

Dominacja państwa w przemyśle, transporcie i handlu zagranicznym nie satysfakcjonowała komunistycznych władz kraju, dążących do realizacji strategii adaptowania w Polsce systemu radzieckiego. Od wiosny 1947 r., pod wpływem silowo uzyskanych sukcesów politycznych, przede wszystkim „zwycięstwa” wyborczego, nasiliła się presja kierownictwa PPR na pogłębienie przemian własnościowych i przyspieszenie procesu centralizacji kierowania życiem ekonomicznym kraju. Otwarcie dążono do dalszego zwiększenia roli państwa w gospodarce, podporządkowania mu spółdzielczości i własności komunalnej oraz ograniczenia sektora prywatnego w miastach. Odrzucono, wcześniej akceptowany, pluralizm własnościowy, jakoby grożący restytucją ustroju kapitalistycznego. Umacniano, w oparciu o bezkrytycznie przyjmowane wzorce radzieckie, system planowania i zarządzania gospodarką [Jagiello, 1983, s. 136 i nast.].

PPR zdecydowanie zmierzała do maksymalnego rozszerzenia władzy ekonomicznej i stworzenia warunków instytucjonalnych, umożliwiających pełną realizację komunistycznego, a właściwie stalinowskiego, systemu ekonomicznego. Partia wzmacniała tendencje etatystyczne i centralistyczne, prowadzące do skupienia w gestii państwa jak najszerszej sfery działalności gospodarczej. Poza uwarunkowaniami doktrynalnymi służyło to przygotowaniu gospodarki do realizacji programu forsownej industrializacji, nawiązującego do radzieckich pięciolatek.

Wpływ na stanowisko PPR miały także decyzje podejmowane z inicjatywy Stalina w odniesieniu do europejskich partii komunistycznych za pośrednictwem powołanego w 1947 r. Biura Informacyjnego. Wzmocniły one w kierownictwie Partii pozycję zwolenników przyspieszenia budowy socjalizmu w Polsce, kosztem sekretarza generalnego W. Gomułki, kojarzonego z ideą trójsektorowości [Paczkowski, 1996, s. 213 i nast.].

W maju 1947 r. PPR, ustami jej głównego ekonomisty H. Minca, wystąpiła z programem „bitwy o handel”, uzasadniając jego przeprowadzenie koniecznością przeciwdziałania pogarszającej się sytuacji rynkowej. Służyć temu celowi miało ograniczenie roli kupiectwa prywatnego, wprowadzenie systemu regulowania przez władze administracyjne cen i zysków, zreorganizowanie spółdzielczości handlowej oraz utworzenie sieci państwowych domów towarowych. Podstawowym środkiem polityki państwa, nakierowanym na ograniczenie handlu prywatnego, była akcja koncesjonowania firm, połączona z licznymi rygorami fiskalnymi oraz surową kontrolą cen. Nasiliła swoją represyjną działalność, powołana jeszcze w 1945 r., Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym [Kaliński, 1970, s. 67]. „Bitwa o handel”, swym antykupieckim nastawieniem, doprowadziła do upadku między 1947 a 1950 r. prywatnych hurtowni i 76% placówek detalicznych. Wypieranie sektora prywatnego z handlu spowodowało likwidację kupiectwa jako warstwy społecznej [Kaliński, 1970, s. 105 i nast.; *Rocznik statystyczny ...*, 1957, s. 219].

W ramach „bitwy o handel” nastąpiła reorganizacja spółdzielczości handlowej, której konsekwencją było zmniejszenie jej roli na rynku miejskim, coraz szerzej or-

ganizowanym przez przedsiębiorstwa państwowe. W środowisku wiejskim władze popierały spółdzielnie, politycznie związane z PPR, które traktowały jako instrument dalszej przebudowy ustrojowej rolnictwa. Generalnie, mimo pewnego oporu ze strony PPS, przez centralizację zarządzania i zmniejszenie roli ciał kolegialnych w podejmowaniu decyzji, dążono do ukształtowania spółdzielni na wzór przedsiębiorstw państwowych. W rezultacie, wszystkie typy spółdzielczości, nie tylko w handlu, utraciły swój autonomiczny, prywatny charakter i stały się mutacją własności państwowej (zetatyzowaną spółdzielczością).

„Bitwa o handel” stanowiła przełom w kształtowaniu powojennych stosunków własnościowych w handlu. Zdecydowaną przewagę uzyskał sektor „uspołeczniony”, grupujący przedsiębiorstwa państwowe i zetatyzowane spółdzielnie, koncentrując w 1950 r. 100% obrotów hurtowych i 83% detalicznych [*Rocznik statystyczny ...*, 1957, s. 218]. Wpłynęło to negatywnie na funkcjonowanie obrotu towarowego i warunków zaopatrzenia ludności, bowiem ogólna liczba punktów sprzedaży uległa zmniejszeniu, a ich funkcje przejął częściowo „czarny rynek”. Załamanie handlu dotknęło głównie małe miasta i osiedla, gdzie proces likwidacji sklepów prywatnych postępował bardzo szybko, zaś przyrost sieci „uspołecznionej” znacznie odbiegał od potrzeb. Powstały tzw. pustynie handlowe, które utrudniały nie tylko zaopatrzenie ludności, ale także zbyt płodów rolnych oraz wyrobów lokalnego rzemiosła i drobnej wytwórczości, co podkopało funkcjonowanie rynków lokalnych [Kielczewska-Zalewska, Kostrowicki, 1956, s. 35].

Niekorzystne procesy rynkowe potęgowało załamanie produkcji w sektorze prywatnym poza rolnictwem. Wbrew zapewnieniom wspomnianej ustawy ze stycznia 1946 r., władze przystąpiły do wypierania prywatnego przemysłu i rzemiosła. Politykę ograniczania i eliminacji przemysłu prywatnego realizowano głównie przy użyciu systemu fiskalnego. Wprowadzono obowiązek przymusowego oszczędzania, zmieniono podstawy wymiaru podatku dochodowego i obrotowego oraz podniesiono opłaty skarbowe. Zakładając powszechną nieuczciwość zeznań podatkowych stosowano wymiary uzupełniające, zwane „domiarami”. W rezultacie, przeciętne sumaryczne obciążenie jednego podatnika w latach 1947-1948 wzrosło dwukrotnie [Bolkowiak, 1978, s. 357].

Sięgano także do metod administracyjnych, polegających na kontyngentowaniu wielkości i asortymentu produkcji oraz stosowaniu dyskryminacyjnej polityki lokalowej i czynszowej. Konsekwencje pojawiły się bardzo szybko, liczba prywatnych zakładów zmalała z 19,1 tys. w 1947 r. do 8,6 tys. w 1950 r., czyli o 55%. Analogicznie zmniejszyło się zatrudnienie w prywatnych firmach. Poza całkowitą likwidacją, część zakładów przejęło państwo w formie bezpośredniego lub przymusowego zarządu, zaś część zetatyzowana spółdzielczość pracy. Jednocześnie podjęto likwidację, legitymującą się bogatą tradycją, samorządu gospodarczego [Niewadzi, 1958, s. 133].

Tendencje likwidacyjne, w mniejszym zakresie, wystąpiły w żywiołowo rozwijającym się po wojnie rzemiośle. Polityka, podobna do stosowanej wobec prywatnego przemysłu, spowodowała spadek liczby warsztatów ze 138 tys. w 1947 r. do 93 tys. w 1950 r., czyli o 33%, a zatrudnienie o blisko 50% [Iwaszkiewicz, 1965, tabele 1 i 3].

Jednocześnie władze państwowe dążyły do zorganizowania rękodziela w zetatyzowane spółdzielnie rzemieślnicze.

Ewidentny wzrost sektora „uspołecznionego” w dalszym ciągu nie zadowalał kierownictwa kraju, a zwłaszcza tej jego części, która pragnęła w pełni przenieść na grunt polski wzorce radzieckie. W drugiej połowie 1948 r., po gwałtownej walce frakcyjnej w PPR, zakończonej odsunięciem Gomułki i otwarciem drogi do wchłonięcia osłabionej PPS przez PPR, przyspieszono przemiany ustrojowe, m.in. przeprowadzając reformę bankowości, a przede wszystkim przystępując do wcześniej odwlekanej kolektywizacji rolnictwa.

Na podstawie dekretów z 25 października 1948 r., formalnie usankcjonowano trzy typy banków: państwowe, spółdzielcze oraz w formie spółek akcyjnych. Jednak szczególną rolę powierzono bankom państwowym: Narodowemu Bankowi Polskiemu, Bankowi Inwestycyjnemu, Bankowi Rolnemu i Powszechnej Kasie Oszczędności. Podporządkowano im gminne i pracownicze kasy spółdzielcze. Uległy likwidacji prywatne domy bankowe, kantory wymiany walut, instytucje kredytu długoterminowego, a także Bank Gospodarstwa Spółdzielczego i setki spółdzielni kredytowych. W formie spółek akcyjnych, z dominującym udziałem państwa, pozostawiono Bank Handlowy w Warszawie SA i Bank Polska Kasa Opieki SA. W praktyce po 1948 r. system bankowy został w pełni zetatyzowany i dostosowany do systemu gospodarki centralnie kierowanej [Kostowski, Szczepaniec, 1972, s. 195 i nast.].

Zmiany objęły także system budżetowy państwa przez włączenie do niego dotychczas samodzielnych członów systemu finansowego, w tym budżetów samorządowych. Z budżetem centralnym powiązано środki obrotowe przedsiębiorstw państwowych, scentralizowano ich fundusze inwestycyjne i amortyzacyjne, ograniczając tym samym swobodę działania jednostek gospodarczych [Pirożyński, 1961, s. 40; Blass, Weralski, 1964, s. 262].

Na początku września 1948 r. plenum KC PPR podjęło decyzję o przystąpieniu do ogólnie sterowanej akcji zakładania rolniczych spółdzielni produkcyjnych. Metodami administracyjnymi i ekonomicznymi, zmuszano chłopów do tworzenia quasi-spółdzielni. Opornych represjonowano kierując do obozów pracy i więzień, a synów chłopskich do specjalnych jednostek wojskowych. Do końca 1950 r. zawiązano 635 spółdzielni rolniczych, obejmujących obszar 190 tys. ha, co stanowiło zaledwie 0,6% powierzchni użytków rolnych w kraju [Kijewski, 1982, s. 177; Minc, 1948, s. 156; *Rocznik statystyczny ...*, 1957, s. 113, 137]. Również w następnych latach, mimo nacisku administracyjnego i ekonomicznego ze strony władz, liczba spółdzielni rosła bardzo wolno, co wyróżniało Polskę na tle innych państw bloku radzieckiego.

Wraz z rozpoczęciem kolektywizacji rolnictwa nasilił się proces ograniczania i eliminacji większej własności chłopskiej (kulaków), stosując dyskryminację przy zaopatrzeniu w środki do produkcji rolnej i materiały budowlane oraz dotkliwą politykę fiskalną [Kaliński, 1986, s. 150 i nast.; Zambrowski, 1949, s. 81 i nast.].

Na podstawie ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej [Ustawa, 1950] nastąpiła likwidacja, ograniczanego od 1944 r., samorządu terytorialnego. Zastąpiono go, wzorowanym na radzieckim, systemem

rad narodowych, reprezentującym w środowiskach lokalnych interes państwa. Przestała istnieć własność komunalna zastąpiona własnością państwową w sferze gospodarki miejskiej i mieszkaniowej [Wójcik, 1999, s. 219-220].

Generalnie, od 1947 r. zintensyfikowano zmiany własnościowe w handlu, bankowości i drobnej wytwórczości, a przede wszystkim w rolnictwie. W powiązaniu z przekształceniami, które miały miejsce wcześniej, oznaczały one całkowitą przebudowę struktury własnościowej gospodarki, której zasadniczą linią była etatyzacja. Do 1950 r. udział zatrudnienia w sektorze „uspołecznionym” zbliżył się do 95% całego zatrudnienia w gospodarce. Udział gospodarki „uspołecznionej” w tworzeniu dochodu narodowego był niższy i wynosił 54%, co było następstwem dużej roli rolnictwa w produkcji narodowym i dominacji w nim gospodarstw rodzinnych [*Rocznik Statystyczny ...*, 1959, s. 24, 44]. W konsekwencji, już na początku lat pięćdziesiątych nastąpiła bezwzględna dominacja własności państwowej i quasi-państwowej, jaką po 1947 r. stały się spółdzielczość i własność komunalna. Sektor prywatny utrzymał się w dużym zakresie w rolnictwie oraz w znacznie mniejszym – w rzemiośle i w handlu detalicznym.

Głębokim zmianom własnościowym towarzyszyło wdrażanie biurokratycznych metod planowania i kierowania gospodarką. Kierownictwo PPR wezwało władze PPS, która miała silne wpływy personalne w CUP, do rozmów o planowaniu, „Dyskusja” aktywu partyjnego PPR i PPS w dniach 18 i 19 lutego 1948 r., stała się okazją do ataku komunistów na CUP i jego pepesowskie kierownictwo za stosowanie błędnych metod planowania. W konsekwencji PPR doprowadziła do odwołania Bobrowskiego, a następnie likwidacji CUP. W wyniku „dyskusji cupowskiej” (nazywanej także „procesem CUP”) powstał zestaw postulatów, który stanowił komunistyczny program reform w dziedzinie kierowania gospodarką. Zgodnie z programem, piętnującym metody stosowane przez CUP, jako „burżuazyjne”, postanowiono wdrożyć zasady „marksistowskie”, utożsamiane z praktyką radziecką [Kowalik, 1980, s. 83 i nast.; Minc, 1948a, s. 17 i nast.].

W kwietniu 1949 r. utworzono Państwową Komisję Planowania Gospodarczego (PKPG), która, wbrew nazwie, nie była ciałem kolegialnym, ale odgrywała rolę organu nadrzędnego (superministerstwa) w stosunku do licznych ministerstw gospodarczych. Fakt ten podkreślało objęcie funkcji przewodniczącego przez wicepremiera Minca oraz traktowanie zastępców przewodniczącego jako ministrów. Komisja posiadała swoje organy terenowe w postaci wojewódzkich komisji planowania gospodarczego i powiatowych komisji planowania gospodarczego. Uzyskała rozległe uprawnienia w dziedzinie planowania gospodarczego, przejęte z CUP oraz bieżącego kierowania gospodarką, będące do 1949 r. domeną Ministerstwa Przemysłu i Handlu (MPiH). Zajmowała się planowaniem w skali makro, sprawozdawczością, bilansowaniem i rozdzielnictwem towarów, sprawami przestrzennego zagospodarowania kraju, ustalaniem cen i taryf, polityką wobec sektora prywatnego, wynalazczością oraz szeregiem innych, często drobiazgowych zagadnień [Rozmaryn, 1949, s. 22 i nast.]. Wzmocnieniu centralnego zarządzania gospodarką i ograniczaniu samodzielności jednostek wykonawczych służyło wyłonienie ze zlikwidowanego MPiH czterech ministerstw przemysłowych (Górnictwa i Energetyki, Przemysłu Ciężkiego,

Przemysłu Lekkiego, Przemysłu Rolnego i Spożywczego) oraz dwóch handlowych (Ministerstwo Handlu Wewnętrznego i Ministerstwo Handlu Zagranicznego). W pierwszej połowie lat pięćdziesiątych, głównie w wyniku dzielenia ministerstw, powstało kolejnych szesnaście nowych resortów oraz szereg centralnych urzędów [Moldawa, 1991, s. 182 i nast.; *Reorganizacja centralnych ...*, 1949, s. 142; Ustawa, 1949].

Niższym szczeblem organizacyjnym gospodarki stały się zreorganizowane centralne zarządy, których do 1956 r. powstało 95. Centralne zarządy, jako komórki wewnętrzne ministerstw, powoływane według kryteriów branżowych, umożliwiały ministrom bezpośrednie kierowanie podległymi przedsiębiorstwami. W przedsiębiorstwach doprowadzono do likwidacji tradycyjnej roli związków zawodowych, tworząc z nich „transmisję partii do mas robotniczych i pracowniczych”, a kierowanie radami zakładowymi powierzono organizacjom partyjnym [Dwilewicz, 2018; Kloc, 1992, s. 63; Dekret, 1950].

Po 1949 r. szybko postępowało ograniczanie samodzielności przedsiębiorstw państwowych na drodze rozbudowy zadań i wskaźników dyrektywnych, kierowanych z wyższych szczebli zarządzania, przede wszystkim z centralnych zarządów. T. Gruszecki pisał o powstaniu zjawiska „zarządzania przez planowanie”, wyrażającego „dewiację planistyczną”. Dodatkowym czynnikiem zmieniającym tradycyjną rolę przedsiębiorstw było wprowadzenie nadzoru PZPR i wszechogarniającego systemu nomenklatury. Jak twierdził M. Tymiński przedsiębiorstwa stały się „nie tylko organizacjami gospodarczymi, ale również miejscem działań politycznych”. Obejmowały one m.in. wydawanie poleceń partyjnych i ich kontrolę. Z kolei w ważniejszych zakładach przemysłowych, z inicjatywy Służby Bezpieczeństwa, powstały Referaty Ochrony i Referaty Wojskowe. Ich zadaniem było „niedopuszczanie do wrogich wystąpień (w tym strajków) oraz czuwanie nad niezakłóconym rytmem produkcyjnym” [Bałtowski, 2009, s. 180 i nast.; Beksiak, 1992, s. 49; Domińczak, 1997, s. 25; Gruszecki, 1984, s. 70; Tymiński, 2001, s. 94-95, 126, 221].

Etatyzacja gospodarki, przyspieszona od 1947 r., w powiązaniu z wdrażaniem systemu dyrektywnego planowania i scentralizowanego zarządzania, oznaczała powstanie, odmiennego od rynkowego, systemu ekonomicznego. W końcu lat czterdziestych nazywano go gospodarką okresu przejściowego, a z początkiem lat pięćdziesiątych gospodarką okresu budowy podstaw socjalizmu. W następnych latach pojawiło się szereg nowych określeń, z których najczęściej używane było gospodarka centralnie planowana. W istocie oznaczało to daleko idącą sowietyzację gospodarki i polityki ekonomicznej [Hunter, Ryan, 1998, s. 22; Marczewski, 1988, s. 19; Zawadzki, 1951, s. 56]. Nowy system pewne zalety wykazał w pierwszych latach forsownego uprzemysłowienia (1950-1955), umożliwiając niezbędną koncentrację nakładów inwestycyjnych i osiąganie preferowanych przez władze celów i makrostruktur gospodarczych. W następnych latach okazał się bezradny wobec komplikujących się problemów rynku wewnętrznego i eksportu, uniemożliwiał próby wdrażania innowacji i produktów wyższej jakości oraz podnoszenia efektywności ekonomicznej. Niewydolna gospodarka, która pociągnęła za sobą głębokie przeobrażenia społeczne, mimo wielokrotnych prób jej reformowania, stanowiła główną determinantę klęski tzw. realnego socjalizmu.

5. Podsumowanie

„Transformacja” do gospodarki centralnie kierowanej, na którą składało się tworzenie specyficznego układu trójsektorowego, a następnie wdrażanie zasad radzieckiego ustroju ekonomicznego, była zjawiskiem *à rebours* w stosunku do transformacji systemowej po 1989 r. Poprzedziły ją, odpowiadające układowi trójsektorowemu, reformy ostatniego komunistycznego rządu M.F. Rakowskiego, realizowane pod silnym wpływem *perestrojki*. Jednak dość szybko zastąpiły je działania demokratycznego rządu T. Mazowieckiego na rzecz ustanowienia systemu rynkowego, funkcjonującego w krajach wysokorozwiniętych gospodarczo. Zarówno w latach czterdziestych, jak i osiemdziesiątych o kształcie systemu ekonomicznego decydowały zmiany polityczne, od 1947 r. prowadzące do otwartej stalinizacji, zaś od 1989 r. do głębokiej demokratyzacji ustroju Polski.

Literatura

- Balcerowicz L., 1989, *Systemy gospodarcze. Elementy analizy porównawczej*, Wydawnictwo SGPiS, Warszawa.
- Bałtowski M., 2009, *Gospodarka socjalistyczna w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Beksiak J., 1982, *Zmiany w gospodarce*, PWN, Warszawa.
- Blass B., Weralski M., 1964, *Rozwój systemu finansowego i gospodarki finansowej przedsiębiorstw państwowych*, [w:] *Finanse Polski Ludowej w latach 1944-1960*, Lubowicki J. (red.), PWE, Warszawa.
- Bobrowski Cz., 1945, *Etapy gospodarki planowej w Nowej Polsce*, „Przegląd Socjalistyczny”, nr 2.
- Bolkowiak I., 1978, *Polityka finansowa w stosunku do gospodarki nieuspołecznionej i ludności w okresie wstępnego uprzemysłowienia Polski*, Instytut Finansów, Warszawa.
- Dekret z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, Dz. U. 1944 Nr 4 poz. 17.
- Dekret z dnia 12 grudnia 1944 r. o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa, Dz. U. 1944 Nr 15 poz. 82.
- Dekret z dnia 2 marca 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych, Dz. U. 1945 Nr 9 poz. 45.
- Dekret z dnia 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i b. Wolnego Miasta Gdańska, Dz. U. 1946 Nr 49 poz. 279.
- Dekret z dnia 26 października 1950 r. o przedsiębiorstwach państwowych, Dz. U. 1950 Nr 49 poz. 439.
- Dokumenty odrodzonej PPS z lat 1944-1947*, 1965, „Materiały i Studia z Najnowszej Historii Polski”, t. 2.
- Dominińczak H., 1997, *Organy bezpieczeństwa PRL 1944-1990. Rozwój i działalność w świetle dokumentów MSW*, DW Bellona, Warszawa.
- Dwilewicz Ł., 2018, *Centralne zarządy i zarządy powstałe w latach 1945-1956 – zestawienie* [manuskrypt w posiadaniu autora].

- Gelberg L, Majewski E., 1954, *Monopol handlu zagranicznego w świetle konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, „Państwo i Prawo”, nr 2.
- Golebiowski J.W., 1986, *Nacjonalizacja przemysłu*, [w:] *Gospodarka Polski Ludowej 1944-1955*, Kaliński J., Landau Z. (red.), Książka i Wiedza, Warszawa.
- Gorywoda A., 1970, *Z problematyki rozwoju rzemiosła na Ziemiach Zachodnich i Północnych w latach 1945-1965*, Instytut Śląski, Opole.
- Gruchala S., 1946, *Ku polskiej doktrynie ekonomicznej*, „Życie Gospodarcze”, nr 14.
- Gruszecki T., 1984, *Ewolucja resortowa układu zarządzania w Polsce w latach 1948-1980*, „Gospodarka Planowa”, nr 2.
- Hunter R.J., Ryan L.V., 1998, *From autarchy to market, Polish Economics and Politics, 1945-1995*, Praeger, Westport, London.
- Iwazskiewicz W., 1965, *Przemiany rzemiosła w Polsce Ludowej*, IPDiRz, Warszawa.
- Jagiello J., 1983, *O polską drogę do socjalizmu. Dyskusja w PPR i PPS w latach 1944-1948*, PWN, Kraków.
- Jędruszcak H., 1972, *Zatrudnienie a przemiany społeczne w Polsce w latach 1944-1960*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Jędrzychowski S., 1947, *Plan Odbudowy Gospodarczej*, „Nowe Drogi”, nr 1.
- Kaliński J., 1968, *Handel wewnętrzny w Polsce w latach 1944-1946*, „Przegląd Historyczny”, z. 1.
- Kaliński J., 1970, *Bitwa o handel 1947-1948*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Kaliński J., 1977, *Plan Odbudowy Gospodarczej 1947-1949*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Kaliński J., 1986, *Polityka gospodarcza Polski w latach 1948-1956*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Kaliński J., 2012, *Gospodarka w PRL*, IPN, Warszawa.
- Kaliński J., Liberadzki B., 1986, *Transport w Polsce 1918-1978. Zarys historii*, Wydawnictwo SGPiS, Warszawa.
- Kersten K., 1965, *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego 22 VII – 31 XII 1944*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Kielczewska-Zalewska M., Kostrowicki J., 1956, *Problem aktywizacji małych miast w Polsce*, „Nowe Drogi”, nr 7-8.
- Kijewski W., 1982, *Działalność PZPR w zakresie socjalistycznej przebudowy wsi w latach 1949-1956*, ANS, Warszawa.
- Kloc K., 1992, *Historia samorządu robotniczego w PRL 1944-1989*, SGH, Warszawa.
- Kostowski L.M., Szczepaniec J., 1972, *Banki w Polsce Ludowej*, PWN, Warszawa.
- Kowalik T., 1980, *Spór o ustrój społeczno-gospodarczy Polski 1944-1948*, NOW, Warszawa.
- Krasicki W., 1953, *Kierunki rozwoju rolnictwa*, „Gospodarka Planowa”, nr 12.
- Landau Z., 1986, *Przeobrażenia aparatu bankowego*, [w:] *Gospodarka Polski Ludowej 1944-1955*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego*, 1944, Załącznik do Dz. U. 1944 Nr 1.
- Marczewski J., 1988, *Ustrój gospodarczy Polski wyzwolonej*, „Zeszyty Myśli Politycznej KPN”, seria B, nr 2.
- Markiewicz W., 1974, *Przemiany społeczne w XXX-leciu PRL w świetle badań socjologicznych*, PAN, Warszawa.

- Mieszczankowski M., 1960, *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, PWN, Warszawa.
- Minc H., 1948, *Bieżące zadania partii w zakresie polityki gospodarczej i społecznej na wsi. Referat wygłoszony na plenum KC PPR dnia 3 września 1948 r.*, „Nowe Drogi”, nr 11.
- Minc H., 1948a, *O właściwe metody planowania w Polsce*, „Nowe Drogi”, nr 8.
- Moldawa T., 1991, *Ludzie władzy 1944-1991*, PWN, Warszawa.
- Niewadzi Cz., 1958, *Małe przedsiębiorstwa przemysłowe w gospodarce narodowej. Przemysł drobny i rzemiosło*, PWG, Warszawa.
- Ochab E., 1946, *Wieś polska na nowych drogach. Referat wygłoszony na I Zjeździe PPR*, Wydawnictwo Książka, Łódź.
- Paczkowski A., 1996, *Pół wieku dziejów Polski 1939-1980*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Pirożyński Z., 1961, *Budżet państwowy Polski Ludowej w okresie odbudowy*, „Zeszyty Naukowe SGPiS”, nr 29.
- Reorganizacja centralnych władz gospodarczych*, 1949, „Gospodarka Planowa”, nr 3.
- Rocznik statystyczny 1949*, 1950, GUS, Warszawa.
- Rocznik statystyczny 1957*, 1957, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny 1959*, 1959, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny Przemysłu 1945-1965*, 1967, GUS, Warszawa.
- Rolniczy Rocznik Statystyczny 1945-1965*, 1966, GUS, Warszawa.
- Rozmaryn S., 1949, *O zmianach w organizacji naczelných władz gospodarki narodowej*, „Państwo i Prawo”, nr 5.
- Rudnicki Sz., 1996, *Ziemiaństwo polskie w XX wieku*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa.
- Ślabek H., 1978, *Polityka agrarna PPR, geneza, realizacja, konsekwencje*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Statystyka rolnictwa 1946-1957*, 1961, GUS, Warszawa.
- Syzdek B., 1977, *Początki rewolucji socjalistycznej w Polsce*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa.
- Szyr E., 1946, *Na drodze przemian gospodarczych*, „Życie Gospodarcze”, nr 14.
- Tymiński M., 2001, *PZPR i przedsiębiorstwo. Nadzór partyjny nad zakładami przemysłowymi 1956-1970*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa.
- Ustawa z dnia 6 maja 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych, Dz. U. 1945 Nr 17 poz. 97.
- Ustawa z dnia 3 stycznia 1946 r. o przejęciu na własność państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej, Dz. U. 1946 Nr 3 poz. 17.
- Ustawa z dnia 10 lutego 1949 r. o zmianie organizacji naczelných władz gospodarki narodowej, Dz. U. 1949 Nr 7 poz. 43.
- Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej, Dz. U. 1950 Nr 14 poz. 130.
- Ustawa z dnia 3 stycznia 1946 r. o zakładaniu nowych przedsiębiorstw i popieraniu inicjatywy prywatnej w przemyśle i handlu, Dz. U. RP 1946 Nr 13 poz. 17.
- Wójcik S., 1999, *Samorząd terytorialny w Polsce w XX wieku*, RW KUL, Lublin.
- Zambrowski R., 1949, *Aktualne zadania na wsi*, „Nowe Drogi”, nr 2.
- Zawadzki J., 1951, *Od kapitalizmu do socjalizmu*, PWG, Warszawa.